

Natalia Mishchanchuk

Oles Honchar Dnipro National University (Dnipro, Ukraine)

M. Lysenko's Intellectual Communications as a Member of the South-Western Division of the Russian Geographical Society (1873-1876)

The article deals with one of the aspects of the intellectual networks of the famous Ukrainian composer, an active member of the Kyiv community Mykola Lysenko – intellectual communications established by him as part of the South-Western Division of the Russian Geographical Society (1873-1876). We see the relevance of this topic in the role of interpersonal intellectual ties of Ukrainian scholars, cultural and public figures of the second half of the nineteenth century in the structuring of the Ukrainian socio-political and intellectual movement, the formation of the idea of national identity in the conditions of statelessness and ideological pressure from the official Russian authorities. The purpose of the study is to determine the role and place of M. Lysenko in the formation and functioning of the South-Western Division of the Russian Geographical Society in the context of its cultural and intellectual communications. The results of the article are reconstructed on the basis of epistolary and memoir sources, journalistic materials, internal documents and scientific publications of the center of intellectual practices of the composer, the forms of which determine the content of two successive stages of his activity in the South-Western Division of: Kyiv (February 1873- September 1874) – Academic and St. Petersburg (October 1874 – May 1876), marked by creative manifestations. It is emphasized that the organic continuation of the ethnographic activity of M. Lysenko in the 60s of the XIX century became his collaboration within the South-West Division, which provided new opportunities for expanding its own intellectual network and conducting intellectual practices at a higher scientific level. The originality and scientific novelty of the article lies in the formulation and development of insufficiently researched plot of Ukrainian intellectual history of the second half of the XIX century, actualization of the role of Ukrainian intellectual communities and individual intellectuals. Conclusions are made on the leading role of M. Lysenko in the formation and functioning of the South-Western Division of the Russian Geographical Society.

Keywords: *intelligent network, ukrainian intellectual movement, intellectual community, ukrainian intelligentsia, intellectual contacts, intellectual practices*

Наталія Міщанчук

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара (Дніпро, Україна)

Українські інтелектуальні комунікації М. Лисенка у складі Південно-західного відділу Російського географічного товариства (1873-1876)

У статті йдеться про один із аспектів інтелектуальних мереж відомого українського композитора, активного учасника Київської громади Миколи Віталійовича Лисенка - інтелектуальні комунікації, налагоджені ним у складі Південно-Західного відділу Російського географічного товариства (1873-1876). Актуальність даної теми вбачаємо у ролі міжособистісних інтелектуальних зв'язків українських науковців, культурних та громадських діячів другої половини XIX ст. у структуруванні українського громадсько-політичного та інтелектуального руху, формуванні ідеї національної ідентичності в умовах бездержавності та ідеологічного тиску з боку офіційної російської влади. Мета дослідження - визначення ролі та місця М. Лисенка у формуванні та функціонуванні Південно-Західного відділу Російського географічного товариства в контексті його культурно-інтелектуальних комунікацій. Результати статті полягають у реконструюванні на підставі вивчення епістолярних та мемуарних джерел, публіцистичних матеріалів, внутрішніх документів та наукових видань осередку інтелектуальних практик композитора, форми яких визначають зміст двох послідовних етапів його діяльності у складі Південно-Західного відділу Російського географічного товариства: київського (лютий 1873 – вересень 1874 рр.) – академічного та петербурзького (жовтень 1874 – травень 1876 рр.), позначеного творчими проявами. Наголошено, що органічним продовженням етнографічної діяльності М. Лисенка 60-х років XIX ст. стала його співпраця у рамках Південно-Західного відділу, яка надавала нові можливості для розширення власної інтелектуальної мережі та провадження інтелектуальних практик на більш високому науковому рівні. Оригінальність і наукова новизна статті полягає у постановці та розробці недостатньо дослідженого сюжету української інтелектуальної історії другої половини XIX ст., актуалізації ролі українських інтелектуальних співтовариств та окремих інтелектуалів. Зроблено висновки щодо провідної ролі М. Лисенка у формуванні та функціонуванні Південно-Західного відділу Російського географічного товариства.

Ключові слова: *інтелектуальна мережа, український інтелектуальний рух, інтелектуальне співтовариство, українська інтелігенція, інтелектуальні контакти, інтелектуальні практики*

Вступ.

«Українське XIX століття» відкрило нову сторінку у процесі консолідації української модерної нації, актуалізувавши питання національної самосвідомості та національної ідеології. В умовах тривалої бездержавності, русифікаторської політики царату, спрямованої на нівелювання української культури, зусилля національно свідомої інтелігенції зосереджувалися на справі оборони історичного буття українського народу, визначенні його національно-культурної ідентичності (Лисяк-Рудницький, 1994, с. 150).

Незважаючи на постійний тиск Російської імперії, громадське і наукове життя надніпрянських українців другої половини XIX ст. було достатньо насиченим та різноманітним. Цьому сприяли міжособистісні інтелектуальні зв'язки українських науковців, громадських та культурних діячів. Серед тих, хто формував такі інтелектуальні мережі, був і відомий український композитор, піаніст, диригент, педагог, активний учасник Київської громади Микола Віталійович Лисенко, життя та діяльність якого вирізнялися розмаїттям інтелектуальних комунікацій, що склалися з «вертикальних ланцюгів» чи т. зв. «міжпоколінних мереж» (проходили по лінії учитель - учень, старше покоління - молодше покоління) та «горизонтальних альянсів» - взаємопов'язаних груп інтелектуалів, котрі співіснували паралельно в історичному часі та просторі (університетські кафедри, гуртки, наукові товариства тощо) (Колесник, 2008, с. 170, 173, 188, 189).

Помітною віхою українознавчої діяльності М. Лисенка стало налагодження ним інтелектуальних комунікацій у Південно-Західному відділі Російського географічного товариства – першого в Україні спеціалізованого наукового центру, резонансного проєкту на шляху захисту української національної самобутності й конструювання ідентичності нації засобом наукового аргументу (Скрипник, 2019, с. 56, 61).

Аналіз досліджень і публікацій.

Історія заснування Південно-Західного відділу товариства, його зв'язок з українським національно-визвольним рухом, наукова та громадська діяльність його членів, обставини ліквідації місцевого осередку віддавна стали об'єктами наукового пошуку дослідників. Ще в дореволюційний період з'явилися розвідки П. Житецького (З історії, 1913), М. Грушевського (1906), О. Грушевського (1915), С. Русової (1913), здебільшого приурочені до ювілейних дат чи знакових подій в історії українського національного руху (до 30-ї річниці Емського указу, Шевченківських роковин, 40-річчя Південно-Західного відділу). Дослідники, які

були в минулому членами Відділу або особами, наближеними до його витоків, в загальних рисах характеризували роботу наукового осередку у контексті історико-культурологічної проблематики та розвитку українського національного руху у 60-70-х рр. XIX ст., наголошуючи на органічній єдності з Київською громадою, діячі якої були активними членами Відділу. В останній чверті XIX – на початку XX ст. проводилися й перші спроби створення просопографічних портретів активних членів Відділу – П. Чубинського та О. Русова, які мали переважно описовий характер та спиралися на вузьку джерельну базу (Лебединский, 1914; Науменко, 1916).

Значне поживлення інтересу дослідників до теми діяльності Південно-Західного відділу спостерігалось в радянській історіографії 20-х - початку 30-х рр. XX ст. У зазначений період у ряді публікацій знайшли висвітлення окремі аспекти наукової і культурно-освітньої діяльності Відділу. Так Г. Житецький у розвідці з нагоди 50-річчя його закриття зазначив основні досягнення і напрями діяльності Відділу, акцентуючи увагу на його активних контактах з російськими та зарубіжними (переважно слов'янськими) науковими установами та товариствами (Житецький, 1927). З'явилися праці, присвячені аналізу участі членів Південно-Західного відділу в роботі III Археологічного з'їзду в Києві (Про Київський Археологічний, 1928), дослідженню етнографічних видань товариства (Рябінін-Склярєвський, 1927).

Окремої уваги заслуговує ґрунтовна інформативна монографія Ф. Савченка «Заборона українства 1876 року: До історії громадських рухів на Україні 1860-1870-х років». На підставі широкої джерельної бази, вивчаючи питання створення, діяльності та причин закриття Відділу, радянський історик, розглядав вказаний науковий осередок як першу спробу організації академічного закладу в Україні, про що, на його думку, свідчили структура, чисельність членів, масштаб, напрями роботи та видавнича справа товариства (Савченко, 1930). Однак разом з тим у роботах вказаного періоду відсутній аналіз діяльності членів Відділу на ниві української справи. Дотримуючись класового підходу до розуміння історичних явищ, радянські дослідники 20-30-х рр. у висвітленні діяльності Відділу наголошували на зв'язку громадського руху з революційним народництвом і пропагандою соціалістичних ідей, нівелюючи при цьому національні аспекти (Яворський, 1928).

Радянська історіографія 1950-1980-х рр., після тривалої перерви знову повернувшись до вивчення даного питання, визначала український

рух кінця XIX ст., а відтак і діяльність Південно-Західного відділу як «ліберально-буржуазну» (Демуз, 2013). У цей час з'явилися роботи, присвячені характеристичі друкованого органу Відділу - газети «Киевский телеграф», аналізу програм, складених його членами П. Чубинським, О. Русовим та М. Зібером для збирання статистично-економічних та етнографічних відомостей (Волощенко, 1974; Корнійчук, 1971). Міжнародні зв'язки Відділу, участь його діячів у проведенні одноденного перепису населення міста Києва та III Археологічному з'їзді було висвітлено у статті О. Кравця (Кравець, 1973). Примітною стала поява розвідок про наукові зв'язки Російського географічного товариства зі своїм Київським відділом, у яких подано детальний аналіз окремих праць членів Відділу (Горленко, 1964; Чубинская, 1965).

Окрему групу літератури вказаного періоду складають біографічні дослідження активних членів Південно-Західного відділу. Так окремі біографічні нариси було присвячено П. Чубинському (Куницький, 1956), П. Житецькому (Плачинда, 1966), О. Русову (Катренко, 1967), М. Лисенку (Булат, 1973). Етнографічна діяльність останнього, його участь у роботі III Археологічного з'їзду представлені також у публікації З. Василенка (Василенко, 1972).

Новий етап у вивченні національного відродження, українського культурного середовища другої половини XIX – початку XX ст. розпочався у незалежній Україні. Сучасна вітчизняна історіографія у висвітленні діяльності наукових товариств гуманітарного спрямування (історичних, археологічних, краєзнавчих, етнографічних) вбачає необхідну умову для цілісного розуміння вітчизняних історико-культурних і наукових традицій. Останнім часом з'явилися комплексні дослідження наукової, культурно-освітньої та громадської діяльності Південно-Західного відділу Російського географічного товариства. Так об'єктом дослідницького пошуку Н. Петрук стала діяльність Південно-Західного відділу на широкому тлі громадсько-політичного та наукового життя України другої половини XIX ст. (Петрук, 2002). Л. Чорна наголошує на ролі наукового осередку в українському національному відродженні, акцентуючи увагу на тенденції переростання науково-культурницької діяльності членів Відділу в політичну (Чорна, 2005, 2007). В полі зору дослідників залишилися фольклористичні студії, музейницька діяльність членів Південно-Західного відділу Російського географічного товариства (Милько, 2008; Федорова, 2010), новаторські дослідницькі практики та науково-організаційні здобутки його представників в контексті культурно-

історичних парадигм XIX ст. (Скрипник, 2019). Разом з тим актуальність питань формування історичної пам'яті, національної ідентичності в сучасному українському суспільстві посилює інтерес до культурно-освітніх та наукових практик інтелектуальних співтовариств другої половини XIX – початку XX століття, які в умовах бездержавності через комунікаційну взаємодію інтелектуалів структурували громадсько-політичний та інтелектуальний рухи на українських теренах (Колесник, 2008, с. 177). Наразі осягнення потребує як інтелектуальна мережа Південно-Західного відділу Російського географічного товариства в цілому, так і культурно-інтелектуальні комунікації, інформаційні практики окремих його діячів.

Мета статті.

Виходячи з цього, метою статті є визначення ролі та місця М. Лисенка у формуванні та функціонуванні Південно-Західного відділу Російського географічного товариства в контексті його культурно-інтелектуальних комунікацій.

Головною складовою джерельної бази дослідження стала внутрішня документація Відділу, зокрема журнали засідань, протоколи яких містять детальну інформацію про склад учасників, тематику зібрань та наукових дискусій, організаційні питання, що вирішувалися членами наукового осередку протягом 1873-1875 рр. (Записки, 1874, 1875). Важливим джерелом виступають звіти про діяльність Відділу за 1873-1875 рр., укладені його секретарями П. Чубинським, О. Русовим та О. Антеповичем (Антепович, 1876; Русов, 1873; Чубинский, 1874, 1875).

Особливу наукову цінність для характеристики ідейних установок, світоглядних орієнтирів та наукових зацікавлень М. Лисенка у вказаний період становлять «Записки Юго-Западного Отдела Императорского Российского Географического Общества», у першому виданні яких поміж інших матеріалів знаходимо і науковий реферат композитора, присвячений творчості кобзаря О. Вересая (Записки, 1874). Вагоме значення для осягнення міжособистісних комунікацій М. Лисенка, інтелектуальних практик митця у складі Південно-Західного відділу, мають щоденники, спогади його колег - провідних діячів осередку Ф. Вовка (Волков, 1914), О. Кістяківського (1994), М. Драгоманова (1970), О. Русова (1913), С. Русової (1937) та епістолярні матеріали (Лисенко, 1964).

Результати дослідження.

Південно-Західний відділ Російського географічного товариства (1873-1876) був важливою складовою українського національного життя другої половини XIX ст. Його відкриття частково задовольнило назрілу інтелектуальну

потребу національного самоусвідомлення тогочасного українського суспільства. Як зазначав М. Драгоманов: «...Україна ще, як національність, не виступила у Росії і сама ще себе не знає. Їй треба наукової й літературної праці, щоб себе пізнати» (Савченко, 1930, с. 18). Ця наукова інституція стала одним із перших легальних осередків, що об'єднавши у своєму складі патріотично налаштовану інтелігенцію з багатьох регіонів України, відігравали значну роль у загальному русі української справи та її культурно-наукових досягнень кінця XIX ст.

Організаційний зв'язок М. Лисенка з Південно-Західним відділом Російського географічного товариства почався ще на етапі підготовки його установчих документів. Він увійшов до ініціативної групи по відкриттю місцевого осередку Російського географічного товариства в Києві. Підпис композитора знаходимо під проектом «Положення о юго-западном отделе Императорского Русского Географического Общества», викладеного у листі до київського генерал-губернатора О. Дондукова-Корсакова від 15 лютого 1872 р. (Савченко, 1930, с. 233-238). В цілому підтримку проекту виразило 30 осіб, більшість із яких склали науковці, культурні та громадські діячі з яскраво вираженою патріотичною позицією. Серед підписантів були такі визначні постаті, як В. Антонович, Ф. Вовк, П. Житецький, М. Лисенко, О. Русов, П. Чубинський (Савченко, 1930, с. 234).

Провідників та ідейних натхненників відкриття місцевого осередку Російського географічного товариства поєднували спільні світоглядні орієнтири, тривала співпраця на українській ниві. Так зближення Миколи Лисенка з Володимиром Антоновичем, Борисом Познанським, Тадеєм Рильським, Михайлом Драгомановим відбулося задовго до відкриття Відділу, ще в студентські роки. Знайомство майбутнього композитора з «мислячими й сміливими юнаками» мало визначальний вплив на його світогляд і симпатії (Булат, 1973, с. 9).

Перебуваючи в інтелектуальному середовищі Київського університету, студент Лисенко цілком поринув у потік народно-української діяльності. У нього вистачало енергії брати участь у кількох гуртках, члени яких збирали народний фольклор, організували «недільні школи», складали книжки для народу українською мовою. Брався він і за вивчення української мови, щоб зробити її «культурною і своєю» (Булат, 1973, с. 10). У передмові до відомого «Словаря української мови», виданого 1907 р. за редакцією Б. Грінченка, у списку людей, що записували слова від народу, значиться і Лисенко (Грінченко, 1907-1909).

На початку 60-х рр. XIX ст. зав'язуються

міцні інтелектуальні контакти М. Лисенка з П. Чубинським, майбутнім ініціатором та керівником підготовчої роботи по відкриттю Південно-Західного відділу. Ще під час перших зимових канікул 1861 р. М. Лисенко їздив на гостини до свого університетського приятеля П. Чубинського, щоб записати народні пісні на батьківщині останнього – в Борисполі на Переяславщині (Булат, 1973, с. 10). Плідна співпраця дослідників по збиранню етнографічного матеріалу продовжувалася після повернення у 1869 р. П. Чубинського в Україну із семирічного заслання в Архангельську губернію за українську діяльність (складання «возмутительных песен и прокламаций» та близьке спілкування з селянами під час відвідин могили Т. Шевченка) (Булат, 1973, с. 10).

М. Лисенко став учасником масштабних статистично-етнографічних експедиційних досліджень під керівництвом П. Чубинського, що охопили більшу територію України та заклали підґрунтя для діяльності Південно-Західного відділу. У третьому томі «Трудов етнографически-статистической экспедиции в Западно-русский край», підготовлених до видання П. Чубинським, було опубліковано записані М. Лисенком календарно-обрядові пісні (Чубинський, 1872). Натомість у збірці композитора «Молодоці» було розміщено повний етнографічний текстовий та музичний запис бориспільського весілля (108 нотних зразків), зроблений та підготовлений спільно М. Лисенком та П. Чубинським (Лисенко, 1990).

Близькі комунікації ще до початку роботи у Відділі поєднували М. Лисенка з М. Старицьким та М. Драгомановим. Цікавий епізод з життя композитора другої половини 60-х років XIX ст. у своїх спогадах подала О. Пчілка: «...Поєднання трьох тих домівок було дуже щільне – всі бачилися межі собою щодня. До бажання бачитися з близькими приятелями й обмінятися новинами чи взагалі думками, прилучалося ще й те, що Микола Віталійович не мав на той час власного фортепіано, а раз у раз потребував інструмента для перевіряння музичного опрацювання пісень, лаштованих до видання; у Драгоманових же було фортепіано. Окрім того, Микола Віталійович приходив до Драгоманова грати з його дружиною, тямущою піаністкою, у чотири руки. Заходив пограти, поспівати романси й Старицький. Приходила для вправ співочих і Софія Віталіївна Старицька, учасниця Лисенкового хору. ... Так сходилися одне до одного для діла й на дозвіллі» (Лисенко, 1968, с. 99-100).

Тож маємо зазначити, що для М. Лисенка органічним продовженням його етнографічної діяльності 60-х років XIX ст. стала співпраця

у рамках Південно-Західного відділу, яка надавала нові можливості для розширення власної інтелектуальної мережі та провадження інтелектуальних практик на більш високому науковому рівні. Принагідно зупинимося на конкретизації форм взаємодії, які вкладаємо в поняття «інтелектуальні комунікації». Послугуючись роздумами І. Колесник, інтелектуальні комунікації визначатимемо як різні форми інтелектуальної взаємодії, інформаційного обміну ідеями, символами, ідеологіями, текстами, а також – коло читання, дискусії, лекції, видавничу діяльність тощо (Колесник, 2008, с. 175).

В цілому у діяльності М. Лисенка у складі Південно-Західного відділу Російського географічного товариства можемо виділити два періоди, які відрізнялися формами інтелектуальних практик митця, що пояснюється місцем його перебування. Так у київський період (лютий 1873 – вересень 1874 рр.), майже постійно проживаючи у Києві, композитор надавав перевагу академічним формам інтелектуальної діяльності: він був активним учасником наукових дискусій, обговорень матеріалів, поданих членами товариства, сам опікувався пошуковою та видавничою діяльністю, виступав з доповідями на засіданнях Відділу, долучався до створення музею, бібліотеки наукового осередку, проведення одноденного перепису жителів Києва, роботи III Археологічного з'їзду та багатьох інших заходів.

Натомість у петербурзький період (жовтень 1874 – травень 1876 рр.), опановуючи основи диригентської майстерності в північній столиці, далеко від України, М. Лисенко зосереджувався на композиторській та концертній діяльності, яка супроводжувалася налагодженням українських інтелектуальних комунікацій горизонтального та вертикального спрямування (відповідно: з колегами-однодумцями, які в цей період також перебували в Петербурзі, та зі студентською молоддю Соляного містечка). Відірваність від українських теренів, на наш погляд, пояснює і певну відстороненість композитора від внутрішніх суперечок, що точилися між україноорієнтованими та налаштованими лояльно до політики російського уряду членами Відділу у 1875-1876 рр. та дискусій на шпальтах періодичних видань Києва.

Переходячи до детального розгляду інтелектуальних комунікацій М. Лисенка у складі наукового осередку, зазначимо, що згідно журналів засідань Південно-Західного відділу за 1873 та 1874 рр. (тобто час, коли композитор фізично мав змогу їх відвідувати) він був присутнім на семи з дев'яти зібрань, які відбулися у 1873 р., та на всіх трьох засіданнях, що пройшли

з січня по вересень 1874 р. Тематика робочих засідань оберталася переважно навколо питань участі членів Відділу у організації, проведенні та опрацюванні результатів одноденного перепису населення Києва, відкриття власного музею та бібліотеки, розширення географічних меж етнографічних досліджень на всю територію України; обговорювалися матеріали, подані членами товариства, джерела можливого фінансування видавничої діяльності Відділу, участь у роботі III Археологічного з'їзду, обрання керівництва, прийняття нових членів до свого складу та багато інших організаційних моментів (Записки, 1874, с. 1-87; Записки, 1875, с. 1-47).

Брав участь М. Лисенко у якості одного із 17 фундаторів і в установчому засіданні Відділу 13 лютого 1873 р. Значним був вклад митця в підготовку та проведення тематичного засідання 28 вересня 1873 р., яке відбулося за пропозицією голови Відділу, визначного українського громадського діяча, мецената Г. Галагана, у залі дворянського клубу у розширеному складі, із запрошеними гостями.

Особливе засідання присвятили особі кобзаря Остапа Вересая, якого на схилі літ, зовсім сліпого, прихистив у своєму маєтку в Сокиринцях, на Полтавщині Г. Галаган (Записки, 1874, с. 40). В урочистій обстановці учасники засідання заслухали думи у виконанні Вересая та наукові реферати, підготовлені членами Відділу – О. Русовим та М. Лисенком. Доповідь композитора містила характеристику музичних особливостей дум та пісень, виконуваних кобзарем Вересаям (Лисенко, 1974). У рефераті на підставі порівняльного аналізу українських і російських народних мелодій М. Лисенко вказував на їх суттєві відмінності у ритміці та мелізмах, що проявилися у новітні часи, незважаючи на спільне музичне походження (російські пісні, на думку дослідника, зберегли у недоторканій чистоті і замкнутості стародавні лади, в той час як українські мелодії набули пристрасності та ліричності мінорної гами) (Записки, 1874, с. 350).

Цікавим прикладом інтелектуальної взаємодії, обміну думками всередині Південно-Західного відділу стало продовження дослідів М. Лисенка у царині слов'янської народної музики його колегою М. Драгомановим. У своєму рефераті «О вариантах южнорусских песен и сходстве их с иностранными», опублікованому на шпальтах періодичного органу Відділу - газети «Киевский телеграф» 5 березня 1874 р., М. Драгоманов, наголошуючи на тісних контактах Києво-Галицької Русі із західними народами, відводив їй роль культурного посередника між Північно-Східною Руссю та Південно-Західною Європою (Тимчик, 1999, с. 80-81).

Інтелектуальні комунікації поєднували М. Лисенка з М. Драгомановим та В. Антоновичем під час роботи над двох-томним виданням «Исторические песни малорусского народа», до якого увійшла частина фольклорних матеріалів, зібраних композитором (Антонович, & Драгоманов, 1874, с. II). Прикладом інтелектуальної співпраці слугувало упорядкування М. Лисенком нотних записів до збірки І. Рудченка «Чумацкие народные песни» - ще одного видання Південно-Західного відділу (Рудченко, 1874).

У київський період М. Лисенко долучався до громадських ініціатив Відділу, зокрема до проведення одноденного перепису населення м. Києва. Комітет із підготовки плану перепису, запланованого на 2 березня 1874 р., очолив П. Чубинський, який уже мав досвід організації подібного заходу, перебуваючи на засланні в Архангельській губернії. До складу оргкомітету, створеного 4 червня 1873 р., увійшло ще п'ять членів Відділу: В. Антонович, К. Жук, Н. Яснопольський, В. Берентшам та В. Рубінштейн (Записки, 1874, с. 21). М. Лисенко зголосився працювати у складі наглядового комітету, створеного для керівництва регістраторами процедури одноденного перепису та обробки отриманих матеріалів, про що свідчить запис у журналі засідання Відділу від 18 листопада 1873 р. Добровільну згоду надали також Ф. Вовк, О. Русов, М. Драгоманов, М. Старицький, К. Михальчук та багато інших представників осередку (усього 29 осіб) (Записки, 1874, с. 64).

Знаходимо й свідчення участі митця у розбудові та наповненні фондів «музея предметів, характеризующих подлежающую изучению страну в этнографическом, промышленном и археологическом отношении», відкритого зусиллями членів осередку 12 квітня 1873 р. Збереглися дані про передачу ним експонатів на засіданні Відділу 23 вересня того ж року (Записки, 1874, сс. 17, 33). Зустрічаємо ім'я М. Лисенка і серед переліку дарувальників книг до бібліотеки місцевого осередку товариства (Записки, 1874, с. 32).

Незважаючи на визначені Статутом межі діяльності Південно-Західного відділу, що включали територіально Київський навчальний округ (тобто Київську, Полтавську, Чернігівську, Подільську та Волинську губернії) (Савченко, 1930, с. 235), значна частина її представників прагнула охопити дослідженнями і західноукраїнські території, усвідомлюючи значення таких студій для реалізації національних аспірацій українців. У своїх спогадах С. Русова вказувала: «... Як часто серед сміху, жартів усіх охоплювала безсила злоба на переслідування українського слова, на

непотрібну силу утисків адміністрації. Вабила Галичина, де вже прокидалася національна свідомість майже без перешкод з боку уряду, і Русов, Драгоманов, Лисенко вже мріяли про літні подорожі в «Європу», мріяли увійти там у зносини з Галичанами, з Слов'янами...» (Русова, 1937, с. 44).

Неодноразово питання співпраці із західноукраїнськими колегами стояли на порядку денному засідань Відділу. Вже на другому засіданні осередку 6 березня 1873 р. було визначено зарубіжні (в тому числі і з південноукраїнської України) наукові організації та товариства для налагодження подальшої співпраці. Із пропозицією залучити етнографічні матеріали Галичини та Буковини для проведення порівняльного аналізу з надніпрянськими аналогами у вересні 1873 р. виступали О. Русов та М. Драгоманов. За ініціативою останнього до складу осередку було прийнято Ю. Федьковича, який, окрім літературної діяльності, займався етнографічними дослідженнями Підкарпатської Русі (Записки, 1874, с. 32, 35-37).

Активно працював у даному напрямку і М. Лисенко, поглиблюючи у рамках Південно-Західного відділу інтелектуальні комунікації з патріотично налаштованими діячами Західної України, коріння яких сягали ще періоду його навчання у Лейпцизькій консерваторії (1867-1869). Відомо, що на прохання В. Барвінського до Шевченкових роковин у 1868 р. композитор створив музику до «Заповіту» - свій перший оригінальний твір, що заклав основи великого різножанрового циклу шевченкіани у його творчості (Колесса, 1947, с. 6).

Влітку 1873 р. М. Лисенко, здійснюючи велику етнографічну мандрівку слов'янськими землями, досліджував фольклор у регіонах, населених бойками, гуцулами та іншими субетнічними групами Західної України. В листі до батьків від 26 липня 1873 р. із Кракова композитор детально описував дослідницький маршрут, який пролягав також через землі південних слов'ян, що входили до складу Австрійської імперії – Країнію, Сербію та Хорватію. Разом із товаришем О. Русовим, який супроводжував його у поїзді, вони старанно нотували мелодії, тексти народних пісень, не залишаючи при цьому поза увагою особливості побуту місцевого населення (Лисенко, 1964, с. 106-109).

Інтелектуальні контакти представників Відділу із західноукраїнською інтелігенцією, поміж іншим, мали об'єднавчий характер – патріотичні сили, розпорошені по регіонах, тяжіли до київського осередку, залучалися до легальної наукової діяльності, отримали змогу «щиро працювати в Україні й для України» (Волков, 1914, с. 47).

Члени Південно-Західного відділу взяли найактивнішу участь у III Археологічному з'їзді, що відбувся 14 серпня – 3 вересня 1874 р. в Києві. З рефератами, які торкалися місцевої проблематики, виступали В. Антонович («О монете с именем Владимира»), Ф. Вовк («О малорусской орнаментике»), М. Драгоманов («Следы дружинного быта в малорусских колядках»), П. Житецький («О Пересопницком евангелии XVI в.»), П. Лебединцев («О Софийском соборе») та ін. За висловом Ф. Савченка, «з'їзд був блискучим виявом тієї високої наукової організованості, тих досягнень з боку наукового осередку «Старої Громади» - Відділу Географічного Товариства у Києві, що саме дійшов свого найвищого розквіту» (Савченко, 1930, с. 162). Національно свідомі вчені сподівалися, що археологічний з'їзд сприятиме подальшому розвитку української науки, розвитку «українофільської справи в Росії». Однак, навпаки, як згодом зазначав М. Грушевський, характеризуючи тогочасну суспільно-політичну ситуацію в Україні, «Археологічний з'їзд 1874 р., що дійсно випав блискучою маніфестацією наукових засобів і аргументів українства, роздраживши ним його ворогів, пхнув їх до нових «засобів боротьби» (Савченко, 1930, с. 163).

Сам М. Лисенко не був представлений у програмі стендових та секційних виступів археологічного з'їзду, але він забезпечував не менш важливу його частину – музичний супровід заходів зібрання. Про це знаходимо свідчення в українського громадсько-політичного діяча, публіциста та літературознавця О. Терлецького, що в якості представника Галичини брав участь у роботі з'їзду. У листі до галицького фольклориста М. Бучинського від 17 вересня 1874 р. він захоплено ділиться враженнями про археологічний з'їзд, про працю київських вчених, «введену без фраз, без галасу, тим свіжим і здоровим духом, який віяв від тої громади і її реалістичним настроєм». Поміж іншим О. Терлецький звертав увагу приятеля на музичні виступи хору Лисенка під диригуванням самого митця на громадському вечері на честь визначних сербських вчених Стояна Новаковича та Вартослава Ягича – учасників археологічного з'їзду. Припали галичанину до душі сольні виступи дружини Миколи Віталійовича - Ольги Лисенко з «Плачем Ярославни», створеним композитором на слова М. Максимовича, та думи і пісні у виконанні кобзаря О. Вересая (Студинський, 1928, с. 42, 43, 47).

Загалом у діяльності самого Відділу українська музична програма завжди відігравала помітну роль. У своїх спогадах С. Русова

говорила про надзвичайно потужний авторитет М. Лисенка в тогочасному українському суспільстві: «Київська адміністрація шанувала його, але й боялася його сепаратизму. Вважала, що кожний концерт Лисенка не є лише музична розвага, а й суспільне явище, що в тяжкі часи заборони і слова і думки концерт Лисенка є демонстрація, а він сам є гаслом... Микола Лисенко знав, що вже сама його популярність серед українців є для нього великою небезпекою, але йшов їй назустріч, розумів, що національне почуття мусить чимось житись, і що рідна пісня є тією найліпшою поживою» (Русова, 1937, с. 41).

Коротко підсумовуючи, зазначимо, що київський період перебування М. Лисенка у складі Південно-Західного Відділу Російського географічного товариства був насиченим активною громадською, дослідницькою, культурницькою діяльністю композитора, налагодженням широкої мережі міжособистісних інтелектуальних зв'язків, інтелектуальних практик на ниві українства.

Без сумніву, один із провідних діячів Відділу М. Лисенко знаходив підтримку і в родинному середовищі. Цікавим є факт входження до складу місцевого осередку товариства найближчих родичів митця: троюрідного брата та сестриноного чоловіка Михайла Старицького та батька – Віталія Романовича. Останній, працюючи в Таращі на Київщині на посаді офіцера драгунського полку, разом з сином опікувався етнографічною діяльністю, досліджуючи місцеві особливості народного одягу.

Після прийняття його до складу Південно-Західного відділу 12 квітня 1873 р. Лисенко-старший тричі надсилав до Києва етнографічні матеріали: «Об историческом применении во вкусах и модах народных одежд в Сквирском и Таращанском уездах» (вересень 1873 р.), «Медико-топографическое описание города Таращи (Киевской губернии)», складене на підставі відомостей, отриманих від повітового лікаря м. Таращі Рікмана (листопад 1873 р.) та історико-статистичний опис с. Северинівка Таращанського повіту (лютий 1875 р.) (Записки, 1874 р., с. 38, 64-65; Записки, 1875, с. 40). Мав намір дослідник надати в подальшому опис с. Пустовойтівка Канівського повіту, у якому був розвинений ткацький промисел (Записки, 1875, с. 40).

Віталій Лисенко, як і його син, став активним дарувальником до етнографічного музею Відділу. Згідно журналів засідань ним було передано на зберігання зразки народного одягу Таращанського та Сквирського повітів із його детальним описом (вересень 1873 р.) та скарб,

знайдений ним в Таращанському повіті поблизу м. Кошевата, який складався з прикрас для кінської збруї, одягу та російських, польських і шведських монет, датованих 1661-1662 рр. (грудень 1874 р.) (Записки, 1874, с. 38; Записки, 1875, с. 30-31).

Петербурзький період діяльності М. Лисенка у якості члена Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, незважаючи на віддаленість від українських теренів та неможливість займатися звичною етнографічною роботою, виявився не менш насиченим українськими інтелектуальними комунікаціями. У Петербурзі М. Лисенко швидко встановив близькі контакти з місцевою українською спільнотою – М. Костомаровим, О. Русовим, І. Рудченком, що також мешкали тоді в столиці. Так із давнім київським приятелем О. Русовим його поєднували спільні турботи про художнє оформлення книги, присвяченої творчості кобзаря О. Вересая. Пізніше О. Русов брав участь у хорових концертах М. Лисенка (Булат, 1973, с. 38). Свідченням доброзичливих, родинних стосунків всередині української громади Петербурга є колядування. Збереглися згадки, як М. Лисенко у компанії О. Русова, українського філолога Г. Вашкевича та ще кількох студентів на різдвяні свята 1875 р. колядували у будинку М. Костомарова, чим неймовірно потішили господаря (Лисенко, 1968, с. 253).

Перебуваючи у задалегідь запланованій поїзді (у жовтні 1874 р. Микола Віталійович разом з дружиною Ольгою Олександрівною, що мріяла вчитися співу, приїхав до Петербургу на навчання з оркестрової справи у клас М. Римського-Корсакова), композитор з притаманним йому ентузіазмом віддався концертно-хоровій справі. Організований ним хор давав концерти у т.зв. Соляному містечку – районі Петербурга, де відбувалися промислові виставки розташовувався Музей педагогічних військово-учбових закладів. Саме хорові концерти, якими нерідко завершувалися «народні читання» - публічні лекції при музеї, сприяли налагодженню інтелектуальних зв'язків М. Лисенка з петербурзькими студентством, переважно зі студентами-українцями, що були слухачами Академії мистецтв.

Інтелектуальні комунікації Миколи Віталійовича у студентському середовищі розпочалися зі знайомства з Порфирієм Мартиновичем – слухачем Академії мистецтв, добрим знавцем українського народного побуту (в подальшому відомим українським художником та етнографом), яке відбулося в будинку О. Русова, куди студент приходив щосуботи на журфікси

(Булат, 1973, с. 38). Зустріч М. Лисенка з П. Мартиновичем поклала початок його знайомству з іншими студентами Академії мистецтв, які згодом стали учасниками Лисенкового хору. Композитор виступав для молоді уособленням митця нового типу, сміливим промовцем про значення народної пісні, української музики. Художник О. Сластіон у своїх спогадах вказував, як студентами, ще до особистого знайомства з М. Лисенком, захоплювалися його розвідкою про пісні й думи у виконанні О. Вересая. Незабутнє враження на них справив «Кобзар», празьке видання якого вдалося придбати також завдяки Миколі Віталійовичу (Булат, 1973, с. 38, 39).

Молоді художники в свою чергу допомагали М. Лисенку в оформленні концертів. Рецензія на концерт композитора, що відбувся 6 лютого 1875 р. в Соляному містечку, надрукована в газеті «Киевский телеграф», розповідала про дві картини для «чарівного ліхтаря» - проєкційного апарату, створені за одну ніч молодим талановитим українським художником П. Мартиновичем. Вони, на думку критика, були ефектною ілюстрацією до відомої народної пісні «Ой пуцу я кониченька», справивши разом із стрункою хоровою піснею чарівне враження на публіку (Булат, 1973, с. 39).

Взагалі концертна діяльність композитора стала значною художньою подією сезону 1875 р. У цей період в залі Благородного зібрання відбувся його спільний концерт з кобзарем О. Вересаєм, який прибув до Петербурга на початку березня на запрошення Російського географічного товариства. Хоровий колектив М. Лисенка давав благодійні концерти, виручені кошти від яких перераховувалися на підтримку незаможних студентів Петербурзької медико-хірургічної академії та Київського університету.

Ще одним напрямом інтелектуальних комунікацій митця у петербурзький період стало пропагування ним слов'янської народної культури, блискуче реалізоване у рамках спеціальних слов'янсько-етнографічних концертів, що пройшли 16 березня та 3 квітня 1875 р. Розроблена М. Лисенком концертна програма гармонічно поєднувала українські народні пісні («Ой їхав Харко», «Максим Залізник», «На березі у ставка») з сербськими («Сви шайкаши», «Дика плава»), польськими («A w Warszawie», «Podkoweczki dajce ognia») та російськими («Уж ты, поле мое», «Во лузях») (Булат, 1973, с. 40).

Долучився М. Лисенко й до щорічної традиції відзначення Шевченкових роковин. У березневих концертах 1875 р., організованих композитором, звучали українські народні пісні та композиції на слова Шевченка. 9 березня у

клубі художників на пошану поета зібралось невелике товариство українців, серед яких були М. Лисенко, П. Мартинович та близький друг Т. Шевченка кобзар О. Вересай, який прибув до Петербурга напередодні свята (Булат, 1973, с. 39).

Під час дворічного перебування на півночі М. Лисенко опікувався редакторською роботою, готуючи до друку третій випуск «Збірника українських пісень» та збірку дитячих пісень і ігор «Молодощі» (Лисенко, 1876; Лисенко, 1990), фінансування подальшого видання яких взяли на себе П. Косач та інші представники київського товариства (Булат, 1973, с. 18).

Не стала відстань на заваді інтелектуальної співпраці композитора ще з одним представником Південно-Західного відділу І. Нечуй-Левицьким, що перебував в цей час в Кишиневі, де вчителював в одній з місцевих гімназій. Митця поєднувала співпраця над оперою «Маруся Богуславка», лібрето до якої писав І. Нечуй-Левицький. У листах від 23 серпня, 6 жовтня 1874 р. зустрічаємо жваве обговорення сцен майбутньої п'єси, поради М. Лисенка щодо відтворення народних традицій у зображенні весільних сцен, концептуальний план лібрето (Лисенко, 1964, с. 117-124).

В цілому петербурзький період діяльності М. Лисенка у складі Південно-Західного відділу Російського географічного товариства демонстрував інтелектуальні комунікації митця з представниками місцевої української громади, налагодження творчої взаємодії з молодшим поколінням свідомих українців, широкий діапазон редакторської та концертно-хорової діяльності. Про останню дуже влучно зазначав відомий петербурзький історик і публіцист Д. Мордовцев: «Народу, правдивого, етнографічно відтвореного народу в співі ми не чуємо, і лише ... геніальний Глінка і Мусоргський та українець Лисенко не зневажали своїми творами народного етнографічного слуху» (Булат, 1973, с. 41).

Повернення М. Лисенка на батьківщину наприкінці травня 1876 р. фактично співпало у часі з виданням Емського акту та закриттям Південно-Західного відділу, завадивши подальшій науковій, культурній та громадсько-політичній діяльності композитора у складі осередку, планами якої він ділився з товаришами на прощальній вечірці в Петербурзі (Булат, 1973, с. 41). В часи реакції, повної заборони українського друкованого слова в середовищі київської інтелігенції, всупереч суворому вироку російського царя Олександра II («... Отдел Географического Общества в Киеве, в нынешнем его составе закрыт, и чтобы открытие его вновь не могло состояться иначе, как с моего разрешения по представлению министра

Внутренних дел») (Савченко, 1930, с. 91), не раз виникали спроби відродити місцевий осередок. Зважаючи на вагу подібної наукової організації для розвитку української справи, до однієї з таких ініціатив приєднався й М. Лисенко.

У серпні 1898 р. до ухвали Х київського з'їзду природників та лікарів про відкриття Південного відділу Російського географічного товариства із відповідними заявами доєдналися 104 члени-фундатори, серед яких бачимо й підпис «кандидата естественных наук» М. Лисенка. Посилаючись на неукраїнофільський характер майбутньої організації, більшість у якій мали складати державні службовці, не «малороси» за походженням, ініціатори вказували на необхідність відкриття південної філії географічного товариства, що охопить статично-економічними, етнографічними та археологічними дослідженнями весь Південь Російської імперії (Савченко, 1930, с. 120-122).

Показовою стала відмова царського уряду у відкритті київського осередку географічного товариства навіть у такому секуляризованому варіанті, що ще раз підкреслює значення діяльності Південно-Західного відділу для осмислення національної самобутності українського народу, формування національної ідеї.

Висновки.

Південно-Західний відділ Російського географічного товариства – науково-дослідна інституція, що, об'єднавши навколо себе національно свідому інтелігенцію, стала першим на українських теренах офіційним науковим та культурно-освітнім центром з яскраво вираженим національним характером. Етнографічні, статистично-економічні, археологічні студії Відділу продовжували українські культурні та наукові традиції, легалізували український культурний дискурс, пошуки національної ідентичності українців в умовах бездержавності. Завдяки утворенню й поширенню різноманітних культурно-освітніх та наукових практик українське інтелектуальне співтовариство значною мірою сприяло структуризації національного громадсько-політичного та інтелектуального рухів у другій половині XIX ст. Каталізатором цього процесу стали міжособистісні інтелектуальні зв'язки членів Відділу – визначних українських науковців, громадських та культурних діячів – П. Чубинського, В. Антоновича, Ф. Вовка, О. Русова, М. Драгоманова та багатьох інших.

Серед тих, хто формував такі інтелектуальні мережі, був відомий український композитор, піаніст, диригент, педагог, активний учасник Київської громади М.В. Лисенко, помітною

віхою українознавчої діяльності якого стала співпраця у рамках Південно-Західного відділу. Форми інтелектуальних комунікацій композитора, що пояснюється місцем його перебування, визначають зміст двох послідовних етапів діяльності митця у складі наукового осередку, які стали органічним продовженням його етнографічних дослідів 60-х рр. XIX ст. У київській академічній період (лютий 1873 - вересень 1874 рр.) М. Лисенко був активним учасником наукових дискусій, обговорень дослідницьких матеріалів, поданих членами товариства, опікувався пошуковою та видавничою діяльністю, виступав з доповідями на засіданнях Відділу, долучився до поповнення фондів етнографічного музею та бібліотеки наукового осередку, проведення одноденного перепису жителів міста у Києві, роботи III Археологічного з'їзду та інших громадських заходів та ініціатив. У другий, петербурзький

період (жовтень 1874 – травень 1876 рр.), позначений творчими проявами, митець через відірваність від українських теренів зосередився на композиторській та концертній діяльності, яка супроводжувалася налагодженням українських інтелектуальних комунікацій з місцевими колегами-одномумцями та студентською молоддю Соляного містечка.

М. Лисенко – один із ініціаторів створення та спроби відновлення київського відділу Російського географічного товариства, вбачаючи у ньому нові можливості для реалізації «українського проекту» у Російській імперії шляхом наукових та культурно-освітніх практик, належав до когорти провідних діячів Відділу. Його інтелектуальна діяльність у складі наукової інституції зробила вагомий внесок у поступ українського націотворення, формування національної ідентичності у другій половині XIX – на початку XX ст.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Антепович А. Д. Отчет о деятельности Юго-Западного Отдела Императорского Российского Географического Общества за 1875 год. Киев: Типография М. П. Фрица, 1876. 46 с.
- Антонович В., Драгоманов М. Исторические песни малорусского народа / с объяснениями В. Антоновича и М. Драгоманова. Киев: Типография М.П. Фрица, 1874. Т. I. 336 с.
- Булат Т. П. Микола Лисенко. Київ: Музична Україна, 1973. 106 с.
- Василенко З. І. Фольклористична діяльність М.В. Лисенка. Київ: Наукова думка, 1972. 187 с.
- Волков Ф. П. П. Чубинский: отрывок из личных воспоминаний. Украинская жизнь. 1914. № 1. с. 43-60.
- Волощенко А. К. Нариси з історії суспільно-політичного руху на Україні в 70-х – на початку 80-х років XIX ст. Київ: Наукова думка, 1974. 222 с.
- Горленко В. Ф. Нариси з історії української етнографії та російсько-українських етнографічних зв'язків. Київ: Наукова думка, 1964. 248 с.
- Грінченко Б. Словарь української мови / Упоряд., з дод. власного матеріалу Б. Грінченко. Київ: Редакція журналу «Киевская Старина». 1907-1909. Т.1-4, 2971 с.
- Грушевский А. Из жизни украинского кружка 1870-х годов. Украинская жизнь. 1915. № 11-12. С. 33-39.
- Грушевский М. С. Позорной памяти. Украинский Вестник. 1906. Ч.1. С. 39-41.
- Демуз І. О. Південно-Західний відділ Російського географічного товариства: провінційний осередок чи потужне наукове об'єднання? (Історіографія проблеми). Література та культура Полісся / відп. ред. і упоряд. Г.В. Самойленко. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2013. Вип. 73 (Серія «Історичні науки»). С. 210-233.
- Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці: в 2 т. Київ: Наукова думка, 1970. Т. 2. С. 151-288.
- Житецький Г. П. Південно-Західний Відділ Географічного Товариства у Києві. Україна. 1927. № 5. С. 31-36.
- З історії київської української громади. Промова Павла Житецького на Шевченкових роковинах. Записки НТШ / Під ред. Михайла Грушевського Львів: Друкарня Наукового Товариства імені Шевченка, 1913. Т. СХVI. Кн. IV. С. 177-189.
- Записки Юго-Западного Отдела Императорского Российского Географического Общества: В 2-х томах. Киев: Типография Университета Св. Владимира, 1874. Т. I. За 1873 год. 366 с.
- Записки Юго-Западного Отдела Императорского Российского Географического Общества: В 2-х томах. Киев: Типография М.П. Фрица, 1875. Т. II. За 1874 год (с картой Буковины). 633 с.
- Катренко А. М. Олександр Олександрович Русов (До 120-річчя з дня народження). Український історичний журнал. 1967. № 2. С. 128-132.
- Кістяківський О. Ф. Щоденник (1874-1885): в 2 т. Київ: Наукова думка, 1994. Т. 1: 1874-1879. 647 с.
- Колесник І. І. Інтелектуальне співтовариство як засіб легітимізації історії України XIX ст. Український історичний журнал. 2008. № 1. С. 169-193.
- Колесса Ф. Спогади про Миколу Лисенка. Львів: Вільна Україна, 1947. 65 с.
- Корнійчук Л. Я. Суспільно-економічна думка на Україні в 70-х рр. XIX ст. Київ: Видавництво КДУ, 1971. 253 с.
- Кравець О. М. Південно-західний відділ Російського географічного товариства. Народна творчість та етнографія. 1973. № 2. С. 60-66.
- Куницький А. С. Украинский этнограф Павел Платонович Чубинский (1839-1884). Советская этнография. 1956. № 1. С. 77-86.

- Лебединский И. Павел Платонович Чубинский и его труды по обычному праву (1839-1884). Украинская жизнь. 1914. № 1. С. 34-38.
- Лисенко М. В. Листи / Упор., прим. та ком. О. Лисенка; Заг. ред. Л. Кауфмана. Київ: Мистецтво, 1964. 533 с.: іл.
- Лисенко М. В. Молодощі: збірка танків та веснянок; Збірка народних пісень: в хоровому розкладі: [ноти]. Київ: Музична Україна, 1990. 144 с.
- Лисенко М. В. Характеристика музичних особливостей українських дум і пісень у виконанні кобзаря Вересая / Ред., передм. та прим. М. Гордійчука. Київ: Музична Україна, 1978. 95 с.
- Лисенко М. Збірник українських пісень (для голосу з фортепіано) / Зібрав і у ноті завів М. Лисенко. Київ, Лейпциг: Друкарня К.Г. Редера, 1876. Вип. 3. 83 с.
- Лисенко О. М. В. Лисенко у спогадах сучасників / ред. та ком. Р. Пилипчука. Київ: Музична Україна, 1968. 822 с.
- Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: [в 2 т.]. Київ: Основи, 1994. Т. 1. 530с.: портр.
- Милько В. І. Фольклористичні студії в діяльності Південно-Західного відділу Імператорського Російського Географічного Товариства. Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2008. Вип. XV. С. 246-253.
- Науменко В. Александр Александрович Русов и его общественная и литературно-научная работа на Украине и для Украины. Украинская жизнь. 1916. № 1. С. 32-48.
- Петрук Н. П. Південно-Західний Відділ Російського Географічного Товариства в суспільно-політичному русі України у другій половині XIX століття [Текст]: автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2002. 17 с.
- Плачинда В. П. П. Г. Житецький. Народна творчість та етнографія. 1966. № 4. С. 68-70.
- Про Київський Археологічний З'їзд 1874 р. Україна. 1928. № 4. С. 160-162.
- Рудченко И. Я. Чумацкие народные песни. Киев: Типография М.П. Фрица, 1874. 294 с.
- Русов А. Деятельность Юго-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества за первое полугодие его существования. Киев: Типография Университета Св. Владимира, 1873. 14 с.
- Русов А. Как я стал членом Громады. Украинская жизнь. 1913. № 10. С. 40-49.
- Русова С. К 40-летию юбилею Юго-Западного Отдела Российского Географического Общества. Украинская жизнь. 1913. № 11. С. 28-39.
- Русова С. Мої спомини. Львів: Видавничка кооператива «Хортиця», 1937. 288 с.
- Рябінін-Склярєвський О. Київська громада 1870-х. Україна. 1927. Кн. 1-2. С. 144-162.
- Савченко Ф. Заборона українства 1876 року: До історії громадських рухів на Україні 1860-1870-х років. Харків, Київ: Держвидав України, 1930. 415 с.
- Скрипник Г. Південно-Західний відділ РГТ: новаторські дослідницькі практики і науково-організаційні здобутки. Народна творчість та етнологія. 2019. № 6 (382). С. 58-77.
- Студинський К. Остап Терлецький про Археологічний з'їзд у Києві. Україна. 1928. Кн. VI. С. 37-49.
- Тимчик Н. Етнографічні надбання членів Південно-Західного відділу Російського географічного товариства. Етнічна історія народів Європи. 1999. Вип. 1. С. 79-83.
- Федорова Л. Д. Біля витоків національного музейництва в Україні: музей Південно-Західного відділу Імператорського російського географічного товариства. Український історичний журнал. 2010. № 6. С. 66-72.
- Чорна Л. В. Громадівський рух 60-70-х років XIX ст. у контексті українського національного відродження. Наукові записки [Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського]. 2007. Серія: Історія. Вип. 12. С. 145-160.
- Чорна Л. В. Південно-Західний відділ Російського Географічного Товариства і його роль в українському національному відродженні [Текст]: автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01. Одеса, 2005. 19 с.
- Чубинская Е. П. Памяти П. П. Чубинского (27.1.1839-26.1.1884). Известия Всесоюзного Географического Общества. 1965. Т. 98. № 1. С. 39-45.
- Чубинский П. П. Отчет о деятельности Юго-Западного Отдела Императорского Российского Географического Общества за 1873 год. Киев: Типография Губернского Управления, 1874. 38 с.
- Чубинский П. П. Отчет о деятельности Юго-Западного Отдела Императорского Российского Географического Общества за 1874 год. Киев: Типография М.П. Фрица, 1875. 43с.
- Чубинский П. П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край. Санкт-Петербург: Типография В. Безобразова и Комп., 1872. Т.3. Народный дневник (обычаи и обряды, приуроченные к кременам года). 486 с.
- Яворський М. Емський акт 1876 року. Прапор марксизму. 1928. № 1-2. С. 93-113.

REFERENCES

- Antepovich, A. D. (1876). Otchet o dejatel'nosti Jugo-Zapadnogo Otdela Imperatorskogo Rossijskogo Geograficheskogo Obshhestva za 1875 god [Report on the Activities of the Southwest Department of the Imperial Russian Geographical Society for 1875]. Kiev: Tipografija M.P. Frica.
- Antonovich, V., & Dragomanov, M. (Eds.). (1874). Istoricheskie pesni malorusskogo naroda [Historical Songs of the Malorussian People]. (Vol. 1). Kiev: Tipografija M.P. Frica.
- Bulat, T. P. (1973). Mykola Lysenko [Mykola Lysenko]. Kyjiv: Muzychna Ukrajinna.
- Chorna, L. V. (2005). Pivdenno-Zakhidnyj viddil Rosijskoghogo Gheografichnogho Tovarystva i jogho rolj v ukrajinsjkomu nacionalnomu vidrodzhenni [South-Western Division of the Russian Geographical Society and its role in the Ukrainian national revival]. Extended abstract of candidate's thesis. Odesa: ONU.

- Chorna, L. V. (2007). Ghromadivskyj rukh 60-70-kh rokiv XIX st. u konteksti ukrajinsjkogho nacionaljnogho vidrodzhennja [Social Movement of the 60-70s of the XIX century in the Context of the Ukrainian National Revival]. Naukovi zapysky [Vinnycjkogho derzhavnogho pedagoghichnogho universytetu imeni Mykhajla Kocjubynsjkogho]. Serija: Istorija, 12, 145-160.
- Chubinskaja, E. P. (1965). Pamjati P.P. Chubinskogo (27.1.1839-26.1.1884) [In Memory of P.P. Chubinsky (27.1.1839-26.1.1884)]. Izvestija Vsesojuznogo Geograficheskogo Obshhestva. (Vol. 98), 1, 39-45.
- Chubinskij, P. P. (1872). Trudy jetnograficheskostatisticheskoy jekspedicii v Zapadno-russkij kraj [Proceedings of the Ethnographic and Statistical Expedition to the West Russian Territory]. (Vol. 3. Narodnyj dnevnik (obychai i obrjady, priurochennye k kremenam goda). Sankt-Peterburg: Tipografija V. Bezobrazova i Komp.
- Chubinskij, P. P. (1874). Otchet o dejatel'nosti Jugo-Zapadnogo Otdela Imperatorskogo Rossijskogo Geograficheskogo Obshhestva za 1873 god [Report on the activities of the Southwest Department of the Imperial Russian Geographical Society for 1873]. Kiev: Tipografija Gubernskogo Upravlenija.
- Chubinskij, P. P. (1875). Otchet o dejatel'nosti Jugo-Zapadnogo Otdela Imperatorskogo Rossijskogo Geograficheskogo Obshhestva za 1874 god [Report on the Activities of the Southwest Department of the Imperial Russian Geographical Society for 1874]. Kiev: Tipografija M.P. Frica.
- Demuz, I. O. (2013). Pivdenno-Zakhidnyj viddil Rosijsjkogho gheografichnogho tovarystva: provincijnyj oseredok chy potuzhne naukove ob'jednannja? (Istoriografija problemy) [The South-West Division of the Russian Geographical Society: a Provincial Center or a Powerful Scientific Association? (Historiography of the Problem)]. Literatura ta kuljtura Polissja, 73 (Serija «Istorychni nauky»), 210-233.
- Draghomanov, M. P. (1970). Literaturno-publicystychni praci [Literary and Journalistic Works]. Vol. 2. Kyjiv: Naukova dumka.
- Fedorova, L. D. (2010). Bilja vytokiv nacionaljnogho muzejnyctva v Ukraini: muzej Pivdenno-Zakhidnogho viddilu Imperatorsjkogho rosijsjkogho gheografichnogho tovarystva [At the Origins of National Museology in Ukraine: the Museum of the South-Western Division of the Imperial Russian Geographical Society]. Ukrajinsjkij istorychnyj zhurnal, 6, 66-72.
- Ghorlenko, V. F. (1964). Narysy z istoriji ukrajinsjkoi etnografiji ta rosijsjko-ukrajinsjkykh etnografichnykh zv'jazkiv [Essays on the History of Ukrainian Ethnography and Russian-Ukrainian Ethnographic Ties]. Kyjiv: Naukova dumka.
- Ghrinchenko, B. (Ed.). (1907-1909). Slovarj ukrajinsjkoi movy [Dictionary of the Ukrainian Language]. (Vols. 1-4). Kyjiv: Redakcija zhurnala «Kjevs'kaja Staryna».
- Grushevskij, M. S. (1906). Pozornoj pamjati [Shameful Memory]. Ukrainskij Vestnik, Ch.1, 39-41.
- Grushevskij, A. (1915). Iz zhizni ukrainskogo kruzhka 1870-h godov [From the life of the Ukrainian Circle of the 1870s]. Ukrain'skaja zhizn', 11-12, 33-39.
- Javorskij, M. (1928). Emskij akt 1876 roku [Ems Act of 1876]. Prapor marksyzmu, 1-2, 93-113.
- Katrenko, A. M. (1967). Oleksandr Oleksandrovych Rusov (Do 120-richchja z dnja narodzhennja) [Olexander Olexandrovich Rusov (To the 120th Anniversary of His Birth)]. Ukrajinsjkij istorychnyj zhurnal, 2, 128-132.
- Kistjakivskij, O. F. (1994). Shhodennyk (1874-1885) [Diary (1874-1885)]. (Vol. 1: 1874-1879). Kyjiv: Naukova dumka.
- Kolesnyk, I. I. (2008). Intelektualjne spivtovarystvo jak zasib leghitymizaciji istoriji Ukrainy XIX st. [Intellectual Community as a Means of Legitimizing the History of Ukraine in the XIX Century]. Ukrajinsjkij istorychnyj zhurnal, 1, 169-193.
- Kolessa, F. (1947). Spoghady pro Mykolu Lysenka [Memoirs of Mykola Lysenko]. Ljviv: Viljna Ukrajina.
- Kornijchuk, L. Ja. (1971). Suspiljno-ekonomichna dumka na Ukraini v 70-kh rr. XIX st. [Socio-Economic thought in Ukraine in the 70's of the XIX Century]. Kyjiv: Vydavnytvo KDU.
- Kravecij, O. M. (1973). Pivdenno-zakhidnyj viddil Rosijsjkogho gheografichnogho tovarystva [South-Western Division of the Russian Geographical Society]. Narodna tvorchistij ta etnografija, 2, 60-66.
- Kunickij, A. S. (1956). Ukrainskij jetnograf Pavel Platonovich Chubinskij (1839-1884) [Ukrainian Ethnographer Pavel Platonovich Chubinsky (1839-1884)]. Sovetskaja jetnografija, 1, 77-86.
- Lebedinskij, I. (1914). Pavel Platonovich Chubinskij i ego trudy po obychnomu pravu (1839-1884) [Pavel Platonovich Chubinsky and His Writings on Customary Law (1839-1884)]. Ukrain'skaja zhizn', 1, 34-38.
- Lysenko, M. (Ed.). (1876). Zbirnyk ukrajinsjkykh pisenj (dlja gholosu z fortepiano) [Collection of Ukrainian Songs (for Voice with Piano)]. Kyjiv, Lejpcygh: Drukarnja K.Gh. Redera.
- Lysenko, M. V. (1964). Lysty [Correspondence]. Kyjiv: Mystectvo.
- Lysenko, M. V. (1978). Kharakterystyka muzychnykh osoblyvostej ukrajinsjkykh dum i pisenj u vykonanni kobzarja Veresaja [Characteristics of Musical Features of Ukrainian Thoughts and Songs Performed by Kobzar Veresay]. Kyjiv: Muzychna Ukrajina.
- Lysenko, M. V. (1990). Molodoshhi: zbirka tankiv ta vesnjanok; Zbirka narodnykh pisenj: v khorovomu rozklad: [noty] [Youth: Collection of Tanks and Spring Flowers; Collection of Folk Songs: in Choral Schedule: [Sheet Music]]. Kyjiv: Muzychna Ukrajina.
- Lysenko, O. (Ed.). (1968). M. V. Lysenko u spoghadakh suchasnykiv [Lysenko in the Memoirs of Contemporaries]. Kyjiv: Muzychna Ukrajina.
- Lysjak-Rudnyckij, I. (1994). Istorychni ese [Historical Essays]. (Vol. 1). Kyjiv: Osnovy.
- Myljko, V. I. (2008). Foljklorstychni studiji v dijalnosti Pivdenno-Zakhidnogho viddilu Imperatorsjkogho Rosijsjkogho

- Gheografichnogo Tovarystva [Folklore Studies in the Activities of the South-Western Division of the Imperial Russian Geographical Society]. Problemy istoriji Ukrajin XIX – pochatku XX st., 15, 246-253.
- Naumenko, V. (1916). Aleksandr Aleksandrovich Rusov i yego obshchestvennaya i literaturno-nauchnaya rabota na Ukraine i dlya Ukrainy [Alexander Alexandrovich Rusov and His Social and Literary-Scientific Work in Ukraine and for Ukraine]. Ukraynskaja zhynj, 1, 32-48.
- Petruk, N. P. (2002). Pivdenno-Zakhidnyj Viddil Rosijskogho Gheografichnogo Tovarystva v suspiljno-politychnomu rusi Ukrajinu u drugij polovyni XIX stolittja [South-Western Division of the Russian Geographical Society in the Socio-Political Movement of Ukraine in the Second Half of the XIX Century]. Extended abstract of candidate's thesis. Kyjiv: KNU.
- Plachynda, V. P. (1966). P. Gh. Zhytec'kyj [P. G. Zhitetsky]. Narodna tvorchistj ta etnografija, 4, 68-70.
- Pro Kyjivskij Arkheologichnij Z'jizd 1874 r. [About the Kyiv Archaeological Congress of 1874]. (1928). Ukrajina, 4, 160-162 [in Ukrainian].
- Rjabinin-Skljarevskij, O. (1927). Kyjivskja ghromada 1870-kh. [Kyiv Community of the 1870s]. Ukrajina, 1-2, 144-162.
- Rudchenko, I. Ja. (1874). Chumackie narodne pesni [Chumak Folk Songs]. Kiev: Tipografija M.P. Frica.
- Rusov, A. (1873). Dejatel'nost' Jugo-Zapadnogo Otdela Imperatorskogo Russkago Geograficheskogo Obshhestva za perove polugodie ego sushhestvovanija [Activities of the Southwest Department of the Imperial Russian Geographical Society for the First Half of its Existence.]. Kiev: Tipografija Universiteta Sv. Vladimira.
- Rusov, A. (1913). Kak ja stal chlenom Gromady [How I Became a Member of the Community]. Ukrainskaja zhizn', 10, 40-49.
- Rusova, S. (1913). K 40-letnemu jubileju Jugo-Zapadnogo Otdela Rossijskogo Geograficheskogo Obshhestva [To the 40th Anniversary of the Southwest Department of the Russian Geographical Society]. Ukrainskaja zhizn', 11, 28-39.
- Rusova, S. (1937). Moji spomyny [My Memories]. Ljviv: Vydavnycha kooperatyva «Khortycja».
- Savchenko, F. (1930). Zaborona ukrajinstva 1876 roku: Do istoriji ghromadsjkykh rukhiv na Ukrajinu 1860-1870-kh rokiv [Prohibition of Ukrainians in 1876: To the History of Social Movements in Ukraine in 1860-1870]. Kharkiv, Kyjiv: Derzhvydat Ukrajinu.
- Skrypyk, Gh. (2019). Pivdenno-Zakhidnyj viddil RGH: novatorski doslidnycki praktyky i naukovo-orghanizacijni zdotuky [South-West RGT Division: Innovative Research Practices and Research and Organizational Achievements]. Narodna tvorchistj ta etnologhija, 6 (382), 58-77. DOI: 10.15407/nte2019.06.058 [in Ukrainian].
- Studynskij, K. (1928). Ostap Terlec'kyj pro Arkheologichnij z'jizd u Kyjevi [Ostap Terletsky on the Archaeological Congress in Kyiv]. Ukrajina, 6, 37-49.
- Tymchyk, N. (1999). Etnografichni nadbannja chleniv Pivdenno-Zakhidnogo viddilu Rosijskogho gheografichnogo tovarystva [Ethnographic Heritage of Members of the South-Western Division of the Russian Geographical Society]. Etnichna istorija narodiv Jevropy, 1, 79-83.
- Vasylenko, Z. I. (1972). Foljklorstychna dijaljnistj M.V. Lysenka [Folklore Activity M.V. Lisenka]. Kyjiv: Naukova dumka.
- Volkov, F. P. (1914). P. Chubinskij: otryvok iz lichnyh vospominanij [Chubinsky: an Excerpt from Personal Memoirs]. Ukrainskaja zhizn', 1, 43-60.
- Voloshhenko, A. K. (1974). Narysy z istoriji suspiljno-politychnogo rukhu na Ukrajinu v 70-kh – na pochatku 80-kh rokiv XIX st. [Essays on the History of the Socio-Political Movement in Ukraine in the 70's - Early 80's of the XIX Century]. Kyjiv: Naukova dumka.
- Z istoriji kyjivskoj ukrainskoj ghromady. Promova Pavla Zhytec'kogho na Shevchenkovykh rokovynakh [From the History of the Kyiv Ukrainian Community. Speech by Pavel Zhitetsky on Shevchenko's Anniversary]. (1913). Zapysky NTSh. (Vol. 116), 4, 177-189.
- Zapiski Jugo-Zapadnogo Otdela Imperatorskogo Rossijskogo Geograficheskogo Obshhestva [Notes of the Southwest Department of the Imperial Russian Geographical Society]. (1874). (Vol. 1. Za 1873 god.). Kiev: Tipografija Universiteta Sv. Vladimira.
- Zapiski Jugo-Zapadnogo Otdela Imperatorskogo Rossijskogo Geograficheskogo Obshhestva [Notes of the Southwest Department of the Imperial Russian Geographical Society]. (1875). (Vol. 2. Za 1874 god (s kartoj Bukoviny)). Kiev: Tipografija M.P. Frica.
- Zhytec'kyj, Gh. P. (1927). Pivdenno-Zakhidnyj Viddil Gheografichnogo Tovarystva u Kyjevi [South-West Branch of the Geographical Society in Kyiv]. Ukrajina, 5, 31-36.

Mishchanchuk Natalia

Ph.D. Student, <https://orcid.org/0000-0002-4145-4768>, natalia.myschanchuk111@gmail.com

Стаття надійшла / Article arrived: 06.10.2021

Схвалено до друку / Accepted: 29.10.2021